

James Heitzman: The City in South Asia

Routledge, London – New York, 2008. 283 oldal.

James Heitzman (1950–2008) amerikai egyetemi tanár neve talán kevésbé cseng ismerősen a hazai olvasók előtt. Heitzman elsősorban Dél-Ázsiára specializálódott várostörténész volt, publikációi között a középkori és a modern India történetével foglalkozó művek egyaránt szerepelnek. *Gifts of Power* (1997) című könyve a középkori Csóla-dinasztia történetét tárgyalja; *The World in the Year 1000* (2003) című tanulmánykötete öt területtel: Európával, az iszlám világgal, Indiával, Kínával valamint Közép-Amerikával foglalkozik az előző ezredfordulón; *Network City* (2004) című munkája ezzel szemben a 21. századi Bangalore fejlődését elemzi.

The City in South Asia című könyvével Heitzman olyan áttekintő munka megírására vállalkozott, amelyik a terület geográfiájában és az ott beszélt nyelvekben kevésbé jártas olvasó számára is követhető. Ilyen jellegű, Dél-Ázsiára vonatkozó műve korábban még nem készült. A kiadvány a dél-ázsiai városok fejlődésének teljes kronológiáját, azaz közel nyolcezer évet igyekszik felölelni, Indiát nem politikai, hanem geográfiai egységnek tekintve (hiszen a szerző többször is kitér Srí Lankára, Burmára, Bhutánra, Nepálra és Pakisztánra is). A hosszabb időszakot átfogó művek gyakran több szerző tollából látnak napvilágot, az egyszerűs kiadvány előnye azonban éppen az, hogy a téma egységesen kerül benne megtárgyalásra. Ez a munka elsősorban könyvtári kutatás eredménye, ám a szerző a meg-

előző huszonöt évben számos alkalommal járt a kutatott területen. Könyvében a következő négy témára koncentrált: a városiasodás gazdasági alapja, az épített környezet, a mindennapi élet szerkezete, illetve a városok egymás közötti kapcsolata. A fejezetek mindegyike több esettanulmányt is bemutat, és minden fejezet térképpel valamint jó néhány városlaprajzzal illusztrált.

A nagy területet és hosszú időszakot felölelő téma teljes szakirodalma monumentális bibliográfiát tenne ki. A szerző nem is vállalkozik ennek összeállítására, könyvének sem ez a célja. Heitzman munkájában elsősorban az újabb, az 1980-as évek után keletkezett szakirodalomra támaszkodik, tekintettel arra, hogy e művek tartalmazzák a korábbi hivatkozásokat. Bibliográfiájában azonban igyekszik megadni a további tájékozódáshoz szükséges, átfogó művek címét is.

A könyv öt, kronologikusan egymásra épülő részből áll. A nyitó fejezet az úgynevezett első és második urbanizáció időszakával foglalkozik, míg a második a hindu templomvárosokat valamint a muszlim uralkodók adminisztratív központjait tárgyalja. A harmadik és a negyedik fejezet az európaiak indiai jelenlétének időszakát, az utolsó napjaink Dél-Ázsiáját mutatja be.

Az ősi örökség címet viselő első fejezetben a szerző nyolcezer évvel ezelőttre tekint vissza, Dél-Ázsia városi fejlődésének gyökerei után kutatva. A téma bevezetésében az írott

forrásokkal foglalkozik. Ennek érdekessége, hogy nem csupán azt vizsgálja, találunk-e a védákban (a legkorábbiak tartott irodalmi szövegekben), illetve a Mahábháratában és a Rámájában (a későbbi keletkezésű epikus szövegekben) városiasodásra utaló leírásokat, hanem olyan, a tudományos körökben manapság figyelmen kívül hagyott elméleteket is megemlít, mint például Lemuria mítosza. Lemuria a dél-indiai hagyomány szerint egy fejlett kultúrával rendelkező kontinens volt, melyet Indiától délre még a prehistorikus időkben elnyelt a tenger. A városiasodás eredetének kutatása során több irányban vizsgálódhatunk, a tudományosság igényét azonban leginkább a régészeti bizonyítékok elégítik ki, ezért az első urbanizáció kérdésének tárgyalásakor a szerző elsősorban e tudomány eredményeit tekinti át. Dél-Ázsiában a városi jellegű kultúra első megjelenését a régészeti eredmények alapján az Indus civilizáció időszakára, az i.e. 3. évezredre teszik, de bizonyított, hogy ez helyi fejlődés eredménye, tehát gyökerei visszanyúlnak az i.e. 4–6. évezredig. Az Indus civilizáció azonban az i.e. 2. évezred elején, eddig tisztázatlan okok miatt hanyatlásnak indult, és ezt követően, közel ezer éven át Dél-Ázsia területén nem mutathatók ki a városi kultúra nyomai.

A második urbanizáció vagy más néven a koratörténeti urbanizáció az i.e. 1. évezred elején indult meg az Indus civilizáció elterjedési területétől keletre, a Gangesz medencéjében. Ezen évezred második felétől forrásaink a régészeti hagyatékon túl kiegészülnek szanszkrit és páli nyelvű szövegekkel, melyek alapján négyféle

létező településtípust különböztethetünk meg: a falut, a kisvárost, a várost és a nagyvárost. Ezen időszak urbanizációjának kérdéséhez egy harmadik forrástípus vizsgálata is hozzájárul, méghozzá a városokat ábrázoló dombozműveké, amelyek elsősorban kőkapukon illetve barlangszentélyek falán maradtak fenn. A Maurja Birodalom időszakától, azaz az i.e. 3–4. századtól kezdve az írott források nem csak dél-ázsiai eredetűek, hanem megtalálhatók köztük például görög követek illetve később kínai zarándokok leírásai is. Az első fejezetben a szerző nem csupán a legfontosabb városok szerkezetét írja le, hanem – elsősorban irodalmi források segítségével – a társadalmat és a gazdaságot is bemutatja, egészen az i.sz. 1. évezredig. A dél-ázsiai szubkontinens teljes egészéről képet kaphatunk, ezt a célt szolgálja a fejezet esettanulmánya is, mely szándékosan két peremterületen elhelyezkedő várossal foglalkozik: a mai Pakisztánban található Taxilával, illetve a Srí Lanka-i Anuradhapurával.

A szent város és az erőd című második fejezet az 1000–1500 közötti időszakot tárgyalja. 1000 körül a szerző szerint két igazán jelentős változás történt Dél-Ázsiában. Egyrészt új lendületet vett a templomépítészet: az addig jellemzően inkább kisméretű szentélyek először oszlopcsarnokokkal bővültek, míg végül építészeti műrecekkel teljesebben ki. Másrészt a muszlim hódítások eredményeképpen Dél-Ázsia politikai térképe is átalakult. A fejezet az egyházi és a világi hatalom urbanizációra gyakorolt hatását vizsgálja.

Az egyes templomközpontok fejlődésében jelentős szerepet játszott

politikus vagy kereskedő patrónusuk támogatása, aki a templom fejlesztése révén saját hírnevét is növelni kívánta. A templomkörzetek egyben gazdasági központként is működtek, és nagymértékben hozzájárultak környezetük városiasodásához. A vallási (szent) központok számának gyarapodásával egyre gyakoribbá vált a tömeges zarándoklat, és ez további lendületet adott a városok fejlődésének. A szerző délről észak felé haladva több templomváros történetét és szerkezetét mutatja be, köztük Kanchipuramot és Vijayanagarát, északabbra haladva Varanasit és a nepáli Bhaktapurt. A fejezet további részében külön tárgyalja a Delhi Szultánátus időszakát, valamint a Mogul Birodalom városi fejlődését Lahore, Agra és Delhi részletes bemutatásával.

A *Kereskedelmi központok, birodalom és a korai gyarmati jelenlét* címet viselő fejezet körülbelül háromszáz évet tekint át 1500–1800 között, az első európai gyarmatosítóktól kezdve egészen a gyarmatbirodalom megszűléséig. A téma bevezetése során azonban a szerző visszatekint az ezredforduló időszakáig. A kereskedelem mindig is fontos tényezőnek számított a dél-ázsiai városok kialakulásának folyamatában, a tengerparti városok esetében azonban elsőrendű volt a szerepe. Az Indiai-óceán kereskedelmi hálózatát hosszú ideig nem vonták egységes irányítás alá. A dél-ázsiai kikötők nyitva álltak minden hajó számára, amennyiben a legénysége betartotta a helyi szabályokat és megfizette a vámot. Mivel a tengerparti királyságok minél több haszonra vágytak, igyekeztek kedvező feltételeket biztosítani a kikötőikben. 1000 körül azonban

Dél-Ázsia kereskedelmi tevékenysége kibővült, lefedve Kelet-Afrikát, Dél-Kínát és a Maláj-félszigetet is. Ennek következtében a kikötők az eltérő geográfiai illetve politikai adottságok miatt távolsági vagy rövidtávú kereskedelmi tevékenységre specializálódtak. Amikor a portugálok megérkeztek India partjaihoz, nem szándékoztak betartani a hagyományos kereskedelmi szabályokat, hanem a tengeri kereskedelem monopóliumának megszerzésére törekedtek. Kikötőiket erődítették, a hajókat átjárójegy vásárlására kötelezték. A portugál gyarmatosítás mindvégig a koronához és az egyházhoz kötődött. Visszaesését a dél-ázsiai hatalmak kemény ellenállása, valamint az európai versenytársak beavatkozása okozta. A portugállal ellentétben a holland és az angol gyarmatosítás folyamata sokkal inkább a kereskedelmen alapult, ám a part menti kereskedőtelepek létrehozásában a hollandok és az angolok is a korábbi, portugál példát követték. E fejezetben Heitzman rámutat a bennszülött kereskedőcsaládok által irányított városok jelentőségére, melyet annak ellenére sem szabad alábecsülnünk, hogy az európaiak kereskedővárosai a gyarmatosítás további folyamata során kiemelkedő szerephez jutottak. E kereskedőházak egészen a 18. század közepéig a dél-ázsiai kereskedelem legfontosabb szereplői voltak. Jelentőségük a Mogul Birodalom bukása után csökkent, de a legdrasztikusabb változást a 18. század végén a Brit Kelet-indiai Társaság hatalomszerzése okozta. A fejezetben számos fontos város, így a gyarmatvárosok közül a portugál Goa, a francia Pondicherry, a brit Madras, Calcutta és Bombay, a helyi irányítású

városok közül pedig többek között Surat, Pune, Mysore és Lucknow részletes bemutatására kerül sor.

A Tér, gazdaság és közkultúra a gyarmati városokban című negyedik fejezet a brit Rádzs időszakával foglalkozik. Az angol gyarmatosításnak Dél-Ázsia urbanizációjára gyakorolt hatása elválaszthatatlan az ipari forradalomtól valamint a közlekedés és a kommunikáció fejlődésétől (posta, sajtó). Bár a 19. század folyamán a városi jellegű települések aránya nem változott, a népesség növekedésének köszönhetően a 20. századra Dél-Ázsia városi lakossága megkétszereződött. Elsősorban azoknak a városoknak nőtt a kiterjedése, amelyek a birodalmi politika közvetlen hatása alatt álltak, illetve amelyek a jelentős közlekedési utak mentén feküdtek. A közlekedési csomópontokban található települések kulcsszerepet játszottak a gyarmati gazdaság életében, hiszen a fontosabb utak ellenőrzésével irányítani lehetett a kereskedelmet, és szemmel lehetett tartani az utazókat is. Az útvonalak közül kiemelkedő fontossággal bírt az angolok által lefektetett vasúthálózat.

A gyarmatosítók kétféle jellegzetes településtípust építettek: az állandó helyőrséget illetve a magaslati üdülőt. A helyőrség az indiai és az európai csapatok önálló tábora volt, mely barakkok sorából, felvonulási területből és lőtérből állt. Ezeket olyan területeken alapították, amelyek stratégiaileg fontos szerepet tölthettek be, de jelentős helyi lakosságuk nem volt. A katonai tábor közelében helyezkedett el az irodákból és rezidenciákból álló civil tábor. E kettő közelében működött a piac, ahol a helyiek árusítottak.

Topográfiai szempontból mindez úgy nézett ki, hogy a gyarmati városiasodás során általában a helyi lakosságú régi város szomszédságában jött létre a piac, és e mellé épült fel az európai civil és katonai rész. A 19. században az európaiak már felismerték a tömeg és a járványok terjedése közötti összefüggést, ezért a városok tervezésénél nyitott területek létrehozására törekedtek. Szintén az egészség megőrzését valamint a nyári hőség elkerülését szolgálták az európai gyarmatosítók által alapított hegyi üdülők. Ezek az üdülőhelyeken, ahol a vendégek általában hosszabb ideig vakációztak, a testmozgásra és a kulturálódásra egyaránt lehetőség nyílt. Annak érdekében pedig, hogy a brit hivatalnokok tömegesen is eljussanak pihenni, kiépítették az üdülőkhöz vezető hegyi vasutat. A gyarmati városok típusainak, illetve építészeti jellegzetességeinek tárgyalását követően a negyedik fejezet második felében a szerző a gyarmatosítók jelenlétének jellemzőit és hatásait vizsgálja négy különböző területen: Calcuttában, a gyarmati fővárosban, ahol értelemszerűen a legerősebb volt a jelenlét; a törzsi övezetben, ahol az a leggyengébbnek tekinthető; továbbá Punjabban, ahová meglehetősen későn érkezett, de annál intenzívebben zajlott le a gyarmatosítás; és végül Bombayben, az új urbanizáció városában.

A tér nyelvi korunk városában című zárófejezet elsőként az 1947-es függetlenség után, India és Pakisztán kettéosztásának hatására bekövetkező demográfiai változásokat tárgyalja. A tömeges lakóhelyváltás elsősorban a határ közelében lévő városokat érintette, de hatását még Delhiben és Bombayben

is érezte. A nyitott városi tereken, illetve a városok körül menekülttáborok és nyomornegyedek jöttek létre, és a hirtelen megnövekedett népesség túlterhelte az adott települések infrastruktúráját. Ezeknek a városoknak nem csak a társadalmuk változott meg, hanem a városképük is. A betelepülő hindu lakosság eleinte a nyílt tereket foglalta el, majd a muszlimok által elhagyott házakat, ám még így is százezrek számára kellett hirtelen új épületeket emelni. A függetlenség kikiáltása utáni hatvan év alatt a városi lakosság száma folyamatosan nőtt: míg az 1950-es években Dél-Ázsia lakosságának 15%-a élt városokban, addig ez a szám 2005-re 30%-ra változott. A demográfiai átalakulások pedig tovább erősítették a társadalom polarizációját.

A fejezet további részében a szerző az épített környezet megváltozott jellemzőit ismerteti. A függetlenség kikiáltása után Dél-Ázsia országaira az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig a szocialista eszmék gyakoroltak nagy hatást. Ez elsősorban úgy befolyásolta az épített környezetet, hogy a korábban már meglévő városok új lakónegyedekkel egészültek ki, illetve egészen új, főként központi adminisztratív feladatokat ellátó városok jöttek létre. Ennek az időszaknak a másik fontos jellemzőjeként említi a szerző az iparnegyedek létrehozását, valamint az új tengeri kikötők építését. A korszakra vonatkozó esettanulmány Bombay függetlenség utáni fejlesztését mutatja be. A metropolisz jellemzését közép- és kisvárosokról szóló esettanulmányok követik, például Siwané, Sivakasié és Hosuré. A fejezet utolsó írásai azokat

a városokat vizsgálják, amelyek a globalizált világban az olcsó munkaerő miatt váltak igazán jelentőssé. A záró témát pedig a mozi (mint a városi populáris kultúra legfontosabb médiuma), valamint a város mozifilmekben való reprezentációja szolgáltatja.

Heitzman igen hosszú időtartamot tekint át a könyvében, ennek ellenére igyekszik minden témakört egyforma alaposan tárgyalni. Állításait nem elsősorban saját kutatásaira, hanem a szakirodalomra alapozza, abból azonban széles körben válogat, nyugati és dél-ázsiai szerzőktől egyaránt. A vitás kérdésekre nem tér ki, de könyvének nem is ez a célja. Heitzman ugyanis Dél-Ázsia városiasodásának bemutatásával kívánja felvázolni az indiai szubkontinens történetét. E megközelítés előnye, hogy egy-egy idősíkban látni engedi Dél-Ázsia egészét, területi, társadalmi és politikai sokféleségével együtt. Amikor valaki, ettől eltérően az indiai történelmet birodalmak történetén keresztül beszéli el, akkor könnyen megfeledezhet az egymás mellett élés és az egymásra hatás fontosságáról.

James Heitzman könyve a történelem és a várostörténet iránt érdeklődő diákoknak és kutatóknak egyaránt hasznos munka. A specifikus szakkifejezések következetes kifejtése miatt a kötet azok számára is élvezetes olvasmány, akik a dél-ázsiai terminológiában kevésbé jártasak, ugyanakkor információ- és adatgazdagsága miatt az indológia elmélyült művelői is haszonnal forgathatják.

Jeney Rita